

Barbara Chmielewska¹

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
Państwowy Instytut Badawczy
Warszawa

Płatności bezpośrednie jako forma wsparcia dochodów gospodarstw rolniczych w Polsce po integracji z Unią Europejską

Directs payments as a form of support for agricultural households income in Poland after integration with the EU

Abstract. Direct payments are one of the basic forms of support for agricultural income, which is used by 72-76% authorized farm households. Relation of number of applications to number of registered producers amounts to 80-85%. There is still a large number of farm households possessing above 1 ha of agricultural land which do not take advantage of this kind of subsidy. Average farm household received in 2004 and 2005 an average payment of 4600 PLN (including SAP and SSP), which gives 400-500 PLN per hectare of farmland and 20-45.5 PLN monthly per capita in a farm household with 5 hectares. So, that is not a big cash bonus. Not all of farmers benefited in the same way. The revenue was mainly linked with farm area and the kind and structure of crop production. In fact the most numerous households in Poland, which means the smallest ones with 1-5 hectares of farmland, gained the least. Similar situation is also in the UE, where 50% of households receive 3.0% of payments and on the other side 2.2% of farmers receive 30% of all payments.

Key word: households income, direct payments

Synopsis. Jedną z podstawowych form wsparcia dochodów rolniczych w Polsce po integracji z UE są dopłaty bezpośrednie. Korzysta z niej około 72-76% uprawnionych gospodarstw (powyżej 1 ha). Liczba złożonych wniosków o dopłaty w stosunku do liczby zarejestrowanych producentów wynosi 80-85%. Jeszcze znaczna liczba gospodarstw rolnych powyżej 1 ha pozostaje poza tą formą finansowego wsparcia. Przeciętne gospodarstwo rolne otrzymało w 2004 i 2005 roku po około 4 600 zł dopłat (razem JPO i UPO), a w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych 400-500 zł, natomiast w przeliczeniu na 1 osobę w 5-cio hektarowym gospodarstwie rolniczym od 20 do 45,5 zł miesięcznie. Nie są więc to kwoty stanowiące znaczący dodatek do budżetu rodzinnego. Nie wszyscy rolnicy w jednakowym stopniu skorzystali z dopłat. Było to skorelowane głównie z obszarem gospodarstwa oraz rodzajem i strukturą upraw. Faktycznie najmniej zyskiwały te gospodarstwa, których w Polsce jest najwięcej, a więc małe, 1-5-hektarowe. Podobna jest sytuacja w UE, gdzie 50% gospodarstw dostaje zaledwie 3,0% dotacji, zaś 2,2% rolników otrzymuje 30% całej ich puli.

Słowa kluczowe: dochody gospodarstw domowych, dopłaty bezpośrednie

Wstęp

Od 2004 roku polscy rolnicy zostali włączeni w europejski system wspierania dochodów rolniczych w formie płatności bezpośrednich. Ponieważ jednocześnie zostały wycofane dopłaty do oprocentowania kredytów, dopłaty do skupu zbóż i paliwa rolniczego, a także dopłaty w ramach interwencji na rynku produktów rolnych i subwencji do postępu rolniczego, zwracano uwagę, że zasadniczy wpływ na poprawę sytuacji dochodowej polskiego rolnictwa będzie miało wsparcie przez płatności bezpośrednie w połączeniu z

¹ Dr inż., 00-002 Warszawa, ul. Świętokrzyska 20, 022/505 46 29, chmielewska@ierigz.waw.pl.

funduszami strukturalnymi [Zegar 2004], tym bardziej, że płatności bezpośrednie osłabiły rolę cen w kształtowaniu dochodu rolniczego i, podobnie jak ceny, wpływają wprost na wielkość przychodów [Floriańczyk 2003].

Płatności bezpośrednie i ich wykorzystanie

Płatności bezpośrednie obejmują: Jednolitą Płatność Obszarową, przysługującą do powierzchni gruntów rolnych utrzymywanych w dobrej kulturze rolnej dla wszystkich rolników oraz Płatności Uzupełniające przyznawane w formie płatności do powierzchni określonych roślin uprawnych (zboża, oleiste, wysokobiałkowe, len i konopie włókniste, wyka, uprawy roślin przeznaczone na nasiona oraz łąki i pastwiska zbożowych, a także do chmielu, do ziemniaków z przeznaczeniem na skrobię, do tytoniu i do roślin energetycznych). W ramach reformy unijnego rynku cukru wprowadzono dopłaty dla plantatorów buraków cukrowych, jako rekompensatę spadku dochodów z tytułu redukcji cen buraków. Ocenia się, iż jest to zwrot zaledwie 60% strat z tytułu obniżki ceny skupu buraków cukrowych [Kobza 2007].

Tabela 1. Stawki płatności bezpośrednich, zł/ha
Tabela 1. Direct payments rates, PLN/hectare

Rodzaj dopłaty	Rok		
	2004	2005	2006
Dopłaty bezpośrednie łącznie:	503,31	507,35	589,75
w tym:			
- Jednolita Płatność Obszarowa (JPO)	210,53	225,00	278,28
- Uzupełniająca Płatność Obszarowa (UPO)	292,78	282,35	313,45
Dopłaty do chmielu	1 013,81	870,02	962,75
Dopłaty do ziemniaków z przeznaczeniem na skrobię (zł/tonę)	250,82	221,71	236,72
Dopłaty do tytoniu w zależności od grupy odmian (zł/kg)	5,00	(-)	7,56/6,06
Dopłata do roślin energetycznych	(-)	(-)	276,28
Płatność cukrowa do buraków o zawartości 16% cukru w sezonie 2006/2007 (zł/tonę)	(-)	(-)	33,94

Źródło: [Sprawozdanie... 2004; Agencja... 2007]

Na znaczenie dopłat bezpośrednich w kształtowaniu sytuacji ekonomicznej rodzin rolniczych wskazują m.in. relacje między liczbą gospodarstw rolniczych, liczbą zarejestrowanych producentów (rejestracja jest niezbędna dla wystąpienia o dopłaty) oraz liczbą złożonych wniosków. Na 1 956,1 tys. gospodarstw rolnych w Polsce zarejestrowało się prawie 90% producentów (1 755,8 tys.), od 96,0% w województwie podlaskim do 66,7% w województwie śląskim. Jednak nie wszyscy zarejestrowani producenci składali wnioski o dopłaty. Najwięcej wniosków składanych jest w województwach o najbardziej rozdrobnionym rolnictwie. Liczba przyjętych przez ARiMR wniosków była w 2005 roku o ponad 86 tys. większa od liczby wszystkich wniosków o dopłaty złożonych przez producentów rolnych w roku 2004 (według stanu na dzień 11.01.2007), co wskazuje na większe zainteresowanie rolników tą formą uzupełnienia dochodów. Oceniano, że wielkość ta będzie rosła, ale w 2006 roku odnotowano spadek liczby złożonych wniosków (o 15

tys.). Stosunek liczby złożonych wniosków do liczby zarejestrowanych producentów wynosił średnio w kraju w 2004 roku 79,8%, w 2005 roku wzrósł do 84,6%, a w 2006 r. wielkość tego wskaźnika obniżyła się do 83,6%. Wynikało to prawdopodobnie z faktu nieporozumień organizacyjnych, a także wzmocnienia kontroli gospodarstw ubiegających się o dopłaty, bowiem w latach 2004-2005 liczba gospodarstw wytypowanych do kontroli wzrosła z ponad 79 do 96 tysięcy [Wdrożenie... 2007]. W 2006 roku wykryto nieprawidłowości u 11,5% kontrolowanych rolników, którzy zawyżali powierzchnię posiadanych gruntów chcąc uzyskać większe dopłaty.

Mimo dużego zainteresowania wśród rolników tą formą wsparcia finansowego, jeszcze znaczna liczba gospodarstw rolnych powyżej 1 ha pozostawała poza unijnymi regulacjami finansowymi w rolnictwie w formie dopłat bezpośrednich. Wśród ogólnej liczby gospodarstw o powierzchni powyżej 1 ha odsetek złożonych wniosków w 2004 roku wynosił 71,6%. W 2005 roku wzrósł on do 76,0%, ale w 2006 roku obniżył się ponownie do 75,1%. Oznacza to, że w 2004 roku około 555 tys., w 2005 roku około 469 tys., a w 2006 roku około 487 tys. gospodarstw o powierzchni powyżej 1 ha nie skorzystało z tej formy finansowego wsparcia. Tak więc dla co najmniej pół miliona rodzin rolniczych, posiadających gospodarstwa o powierzchni powyżej 1 ha dopłaty unijne nie stanowiły formy uzupełnienia ich dochodów. Jeżeli dodamy do tego około 980 tys. gospodarstw o powierzchni do 1 ha, którym dopłata nie przysługuje, to znacznie wzrasta liczba rodzin powiązanych z rolnictwem, ale niekorzystających z tej formy finansowego wsparcia.

Udział dopłat w tworzeniu dochodu rolniczego

Poprzez Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR) zostało skierowanych do rolnictwa, w formie dopłat bezpośrednich w 2004 roku 6.340,8 mln zł, w 2005 roku 6.682,8 mln zł. Do 11.01.2007 nie zostały jeszcze w pełni zrealizowane wszystkie zobowiązania za 2006 rok, Agencja dokonała przelewów na kwotę 3 890,5 mln zł. Informacje o płatnościach w latach 2004-2005 przedstawia tabela 2.

Tabela 2. Wartość i dynamika płatności bezpośrednich zrealizowanych przez ARiMR w 2004 i 2005 roku
Tabela 2. Value and changes of direct payments disbursed by ARiMR in 2004 and 2005

Lata	Liczba wniosków o płatności	w tym			Przeciętna płatność na 1 wniosek	
		Płatności razem	JPO	UPO inne rośliny	Razem	JPO
2004	1.381.451	6.340,8	2.852,8	3.485,8	4.589,9	2.065,0
2005	1.459.698	6.682,8	3.155,9	3.525,0	4.578,2	2.162,0
2005/04 (%)	105,6	105,3	110,6	101,1	99,7	104,6

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: [Agencja... 2007]

W 2005 roku w porównaniu z rokiem 2004 rolnikom wypłacono około 342 mln zł więcej, na co złożył się przede wszystkim wzrost wypłat z tytułu Jednolitej Płatności Obszarowej (JPO) o ponad 303 mln zł, gdyż wzrost wypłat z tytułu Uzupełniających Płatności Obszarowych (UPO Inne rośliny) był znacznie niższy i wynosił 39 mln zł (było to spowodowane głównie spadkiem kwoty uzupełniających płatności obszarowych dla chmielu

o około 311 tys. zł, w wyniku przekroczenia powierzchni referencyjnej przewidzianej dla Polski). W efekcie każdy producent, który złożył prawidłowo wniosek w ramach płatności bezpośrednich, mógł otrzymać w 2004 roku przeciętnie około 4.590 zł dopłat ogółem, natomiast w 2005 roku nieco mniej, gdyż około 4.580 zł. Spadek ten wynikał ze spadku jednostkowych płatności UPO Inne rośliny, gdyż jednostkowa płatność z tytułu Jednolitej Płatności Obszarowej (JPO) wzrosła z 2.065 do 2.162 złotych.

Według obliczeń Grudy [2007] przeciętne kwoty dopłat na 1 gospodarstwo kształtowały się następująco: w 2004 roku 4.528 zł, w 2005 roku 4.508 zł, w 2006 roku 5.025 zł, a w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych odpowiednio: 463,2 zł, 469,6 zł i 527,6 zł.

W 2004 roku wszyscy rolnicy mogli zyskać na zamianie dopłat z budżetu na dopłaty bezpośrednie, tyle, że zysk ten był nierównomiernie rozłożony i skorelowany głównie z obszarem gospodarstwa oraz rodzajem i strukturą upraw. Faktycznie najmniej zyskiwały te gospodarstwa, których jest najwięcej, a więc małe, 1 do 5-hektarowe. Ponadto w gospodarstwach o małym obszarze, cała lub znacząca część arealu przeznaczana jest pod uprawy intensywne: warzywne, sadownicze, czy buraki cukrowe, które nie kwalifikowały się do dopłaty uzupełniającej (do upraw). Także Czapiewski i Niewęłowska [2006], którzy analizowali strukturę złożonych wniosków o dopłaty ONW, zwracają uwagę, że „największą liczbę wniosków o dopłaty wyrównawcze złożyli użytkownicy gospodarstw z grup obszarowych 2-5 ha oraz 5-10 ha. Z kolei ponad połowa obszarów, na które wypłacono dopłaty wyrównawcze, znajdowała się w gospodarstwach powyżej 5 hektarów. Do tych gospodarstw trafiła również połowa wypłaconych środków finansowych. Ta sama tendencja cechowała strukturę dopłat ogółem w rolnictwie.

Tak więc, gospodarstwo 2-hektarowe z tytułu dopłat mogło otrzymać w 2004 roku od około 400 do około 1000 zł rocznie, ale miesięcznie było to już tylko od 35 do 83 zł; natomiast w przeliczeniu na 1 osobę (4,39 osób w przeciętnym gospodarstwie domowym rolników) zaledwie od 7,5 do 19 zł miesięcznie. Gospodarstwo 5-hektarowe zaś - analogicznie: mogło otrzymać od 1.000 do 2.000 zł rocznie, miesięcznie 90-200 zł, natomiast w przeliczeniu na 1 osobę 20-45,5 zł miesięcznie. Nie są to więc kwoty, o których można by powiedzieć, że stanowią znaczący wkład do budżetu rodzinnego, a pomniejszone jeszcze o cofnięte dopłaty z budżetu praktycznie mogły nie mieć żadnego, pozytywnie odczuwalnego przez rodziny użytkujące gospodarstwa o małym obszarze, wpływu na ich sytuację dochodową.

Wpływ dopłat na kształtowanie się dochodu gospodarstwa rolnego ilustrują także wyniki badań prowadzonych w ramach polskiego FADN w grupach gospodarstw wyłonionych na podstawie kryterium wielkości ekonomicznej, zasobów ziemi i typu rolniczego [Goraj 2005]. Wyniki te przedstawia tabela 3.

Dane zawarte w tabeli 3 wskazują na duże zróżnicowanie znaczenia otrzymanych przez rolników dopłat w tworzeniu dochodów poszczególnych grup gospodarstw rolnych. W gospodarstwach bardzo małych (do 5 ha) dopłaty miały niewielki wpływ na kształtowanie ich sytuacji dochodowej. Ich udział w tworzeniu dochodu wynosił zaledwie 3,0%. Natomiast w gospodarstwach o większym obszarze wielkość tego wskaźnika była znacznie wyższa i kształtowała się w granicach 14,4%-17,9%.

Inne relacje występują w przypadku gospodarstw klasyfikowanych według ich wielkości ekonomicznej, określanej na podstawie standardowej nadwyżki bezpośredniej. W klasie gospodarstw najmniejszych (do 5 ESU) dopłaty miały ponad 35,7% udziału w tworzeniu dochodu. Jednak, jak podkreśla Goraj, „tak wysoki udział w tworzeniu dochodu

w klasie gospodarstw najmniejszych nie spowodował zawrotnej poprawy wyniku ekonomicznego, gdyż dochód ten w przeliczeniu na osobę pełnozatrudnioną wyniósł zaledwie 4.039 zł w skali roku², co odpowiada 22% średniej płacy netto w gospodarce narodowej”. Dalej autor ten pisze: „porównywanie kształtowania się wartości parametrów ekonomicznych grup gospodarstw wyłonionych według wielkości ekonomicznej z grupami wyłonionymi według wielkości zasobów ziemi dowodzi, że często spotykane w praktyce utożsamianie gospodarstw obszarowo małych z gospodarstwami o bardzo ograniczonych zdolnościach generowania dochodów może doprowadzić do formułowania błędnych wniosków. W przypadku gospodarstw reprezentujących gospodarstwa rolne znajdujące się w polu obserwacji polskiego FADN, grupa gospodarstw najmniejszych obszarowo (do 5 ha) opłaciła nakłady własnej siły roboczej na poziomie podobnym do gospodarstw powyżej 50 ha, pomimo że otrzymane dopłaty w tworzeniu dochodu tych gospodarstw miały zaledwie 3% udziału”.

Tabela 3. Udział dopłat w dochodzie rodzinnym gospodarstw rolnych monitorowanych przez FADN
Tabela 3. Share of subsidies in the family income in agricultural households monitored by FADN

Udział dopłat w tworzeniu dochodu rodzinnego gospodarstwa rolnego w 2004 roku						
według grup obszarowych gospodarstw:						
≤ 5 ha	5 ≤ 10 ha	10 ≤ 20 ha	20 ≤ 30 ha	30 ≤ 50 ha	> 50 ha	
3,0%	17,9%	15,8%	14,4%	14,5%	15,9%	
według wielkości ekonomicznej gospodarstw						
≤ 4 ESU	4 ≤ 8 ESU	8 ≤ 16 ESU	16 ≤ 40 ESU	40 ≤ 100 ESU	> 100 ESU	
35,7 %	24,6%	17,8%	14,3%	13,2%	7,1%	
według typów rolniczych gospodarstw						
uprawy polowe	uprawy ogrodnicze	pozostałe trwałe	bydło mleczne	zwierzęta w systemie wypasowym	zwierzęta ziarnożerne	uprawy i zwierzęta różne
22,8%	2,9%	46,6%	13,6%	14,5%	6,5%	15,6%

Źródło: układ własny tabeli na podstawie danych zawartych w pracy Goraja [2005]

W przypadku gospodarstw wyodrębnionych według typów rolniczych udział dopłat w tworzeniu dochodu z rodzinnego gospodarstwa rolnego zawiera się w przedziale 2,9%-46,6%. Tak duże zróżnicowanie udziału kwot dopłat w tworzeniu dochodu wynika przede wszystkim z różnic w możliwości generowania dochodów w różnych typach gospodarstw, gdyż „nie uwidaczniają się jakiegokolwiek tendencje w relacjach między kwotami uzyskanych dopłat a dochodami tych gospodarstw” [Goraj 2005].

Na znaczenie dopłat bezpośrednich w kształtowaniu dochodu rolniczego zwraca uwagę także W. Józwiak, podkreślając duże uzależnienie wielkości dopłat od powierzchni gospodarstwa oraz powierzchni niektórych upraw. „Większe polskie gospodarstwa – pisze – dzieli pod charakteryzowanym względem mniejszy dystans od gospodarstw unijnych; (...) dochody gospodarstw unijnych pozbawione dopłat spadłyby poniżej zera, a tylko niektóre miałyby dodatni wynik; (...) duża część gospodarstw unijnych pozbawiona tych dopłat byłaby bankrutami” [Józwiak 2007].

² Osoba pełnozatrudniona to osoba pracująca w gospodarstwie rolnym co najmniej 2200 godzin w roku. W 2004 roku średnie roczne wynagrodzenie netto w gospodarce narodowej wyniosło 18.325 zł.

Zróżnicowanie obszarowe gospodarstw stanowi niewątpliwie jedną z przyczyn tłumaczących rozczarowanie reformą WPR wśród wielu rolników, bowiem prawie 90,0% wszystkich gospodarstw w Polsce stanowią gospodarstwa małe i średnie o powierzchni nie przekraczającej 15 ha użytków rolnych i żyje w nich ponad 6,5 mln osób (88,0%). Jest to grupa rodzin rolniczych, które mogły nie odczuć wcale, lub odczuły tylko w niewielkim stopniu pozytywny wpływ dopłat bezpośrednich na swoją sytuację dochodową. Natomiast gospodarstw, dla których dopłaty bezpośrednie mogły i prawdopodobnie dla większości stanowiły istotny wkład w poprawę ich sytuacji dochodowej, tj. gospodarstw o obszarze powyżej 15 ha, jest tylko około 195 tys. (około 10,0%) i zamieszkuje w nich niecałe 900 tys. osób.

Tabela 4. Struktura zbiorowości beneficjentów pobierających dopłaty bezpośrednie oraz dystrybucja ogólnej kwoty wypłaconych dopłat bezpośrednich w krajach Unii Europejskiej w 2005 roku, %

Table 4. Structure of the population of direct payments beneficiaries and distribution of direct payments in the EU countries in 2005, %

Wielkość badana	Rozkład według wielkości dopłat w tys. euro						
	0-<1,25	1,25-<2	2-<5	5-<10	10-<20	20-<50	>= 50
kraje EU-15							
beneficjenci	50,0	8,0	16,0	10,0	8,0	6,0	2,0
dopłaty	3,0	2,0	8,0	12,0	17,0	28,0	30,0
kraje EU-N10							
beneficjenci	93,1	3,3	2,3	0,6	0,3	0,2	0,2
dopłaty	39,0	7,0	9,0	6,0	7,0	9,0	23,0
Polska							
beneficjenci	94,4	3,2	1,8	0,3	0,1	0,1	0,1
dopłaty	60,4	9,8	10,1	3,8	4,0	6,2	5,7
Niemcy							
beneficjenci	18,9	7,6	20,3	18,1	17,5	13,6	4,0
dopłaty	0,7	0,8	4,5	8,6	16,7	27,0	41,7
Francja							
beneficjenci	16,4	5,5	13,1	14,6	19,5	23,6	7,3
dopłaty	0,5	0,5	2,5	6,2	16,5	42,9	30,9

Źródło: Report on the distribution of direct aids to producers (Financial year 2005), Annex 2, s. 7, 12-20, za [Komisja... 2007].

Kwestia rozdysponowania środków finansowych budzi coraz więcej kontrowersji w UE, gdzie 53% rolników otrzymuje około 3% dotacji, a z drugiej strony 2,2% rolników otrzymuje 25% puli dotacji (niektórzy nawet powyżej 300 tys. euro).³ W Polsce, jak wynika z badań prowadzonych przez Zakład Polityki Społecznej i Regionalnej IERiGŻ-PIB na próbie około 4 tys. gospodarstw indywidualnych, w 2005 roku około 17,5%

³ Na podstawie sprawozdania z seminarium pt. „Rozwój obszarów wiejskich”. Organizatorzy: Fundacja IUCN Poland oraz Fundacja Rozwoju, Warszawa, 28.11.2003 r. W seminarium uczestniczyli przedstawiciele organizacji rolniczych i rozwoju wiejskiego, organizacji ekologicznych, Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi oraz Ministerstwa Środowiska; za [IUCN... 2007].

największych jednostek przejmowało 56,7% ogólnej sumy dopłat bezpośrednich. W efekcie takiej polityki coraz mniejsza liczba osób dostaje coraz więcej pieniędzy [Sikorska 2006]. Rozdysponowanie środków w krajach Unii Europejskiej przedstawia tabela 4.

W krajach byłej UE-15 połowa wszystkich beneficjentów dopłat bezpośrednich odbiera dopłaty wielkości poniżej 1,25 tys. euro; stanowi to zaledwie 3,0% całej kwoty przeznaczonej na dopłaty. Natomiast 2,0% beneficjentów, pobierających dopłaty w kwocie 50 i więcej tysięcy euro przejmuje 30% całej puli dopłat.

Zakończenie

Dopłaty bezpośrednie nie stanowią znaczącej formy wsparcia dochodu rolniczego dla gospodarstw o małym obszarze. Ich udział w strukturze dochodów największy jest w gospodarstwach średniej wielkości.

Powolne zmiany struktury agrarnej w Polsce wskazują, iż dopłaty bezpośrednie przez długi jeszcze okres nie będą znaczącym instrumentem wsparcia dochodów dla większości rodzin rolniczych w Polsce, ze względu na duże rozdrobnienie agrarne. Powolność zmian strukturalnych znajduje jednak społeczne uzasadnienie, gdyż małe gospodarstwa zapewniają (wprawdzie na niskim poziomie) egzystencję dla około 3-4 mln osób. Użytkownicy tych gospodarstw dla polepszenia sytuacji dochodowej swoich rodzin będą w coraz szerszym zakresie szukać pozarolniczych źródeł utrzymania, powstawaniu których sprzyjać będą m.in. unijne programy rozwoju obszarów wiejskich, aktywizacji społecznej, tworzenia pozarolniczych miejsc pracy i wspierania rozwoju małej przedsiębiorczości.

Literatura

- Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa. [2007]. www.arimr.gov.pl,
Czapiewski K. Ł., Niewęgłowska G. [2006]: Przestrzenne zróżnicowanie dopłat wyrównawczych ONW w Polsce w 2004 roku. Raport nr 31 [W:] Program Wieloletni: Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej. IERiGŻ-PIB, Warszawa.
Floriańczyk Z. [2003]: Charakterystyka instrumentów Wspólnej Polityki Rolnej oraz ich wpływ na dochody rodzin rolniczych. IERiGŻ, Warszawa.
Goraj L. [2005]: Wpływ płatności bezpośrednich na dochody polskich gospodarstw rolnych. Opracowanie dla Urzędu Komitetu Integracji Europejskiej.
Gruda M. [2007]: Instrumenty polityki rolnej oraz ich skuteczność. [W:] Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2006 roku. IERiGŻ-PIB, Warszawa.
IUCN Office for Central Europe. [2007]. www.iucn-ce.org/documents/agenda2007/wnioski_p_1_dm.pdf.
Jóźwiak W. [2007]: Czy polskie gospodarstwa rolne wytrzymają konkurencję z gospodarstwami innych krajów unijnych? Referat na seminarium IERiGŻ-PIB, Warszawa.
Kobza K. [2007]: Dyrektor Zarządu Krajowego Związku Plantatorów Buraków Cukrowych. Konsultacje dla IERiGŻ PIB, 14.06.2007
Komisja Europejska. [2007]. ec.europa.eu/agriculture/fin/directaid/2005.
Sikorska A. [2006]: Tendencje zmian strukturalnych. *Nowe Życie Gospodarcze* 23.
Sprawozdanie z posiedzenia Komisji d/s Spraw Unii Europejskiej RM z dnia 22.12.04. [2004]. Warszawa, maszynopis.
Wdrożenie Wspólnej Polityki Rolnej oraz System Jednolitych Płatności Obszarowych w Polsce. [2007]. Prezentacja, jacek.podlewski@arimr.gov.pl.
Zegar J. St. [2004]: Dochody w strategii rozwoju rolnictwa (na progu integracji europejskiej). IERiGŻ, Warszawa.